

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİNİN
LİNGVO-SEMİOTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: Pərvin Şurəddin qızı Bayramova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Aygün Şahnəzər qızı Məmmədova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

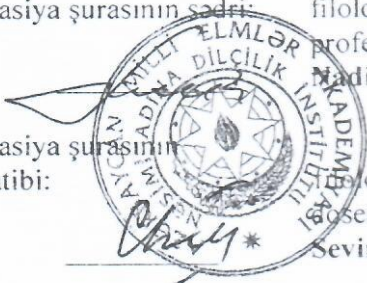
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məsmə Əliyulla qızı İsmayılova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoğlan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmlər doktoru,
dosent
Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

[Handwritten signature]

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə elm və texnikanın sürətli inkişafı, cəmiyyətdəki innovativ yeniliklər ünsiyyət prosesinə, onun xarakterik xüsusiyyətlərinə, mahiyyətinə də təsirsiz ötüşmür. Belə ki, mövcud informasiya cəmiyyətində mübadilə zamanı məlumatların çatdırılması və ötürülməsində müəyyən dəyişiklərin meydana çıxmasının şahidi oluruq və bu dinamik şəkildə davam etməkdədir. Belə dəyişikliklər həm vahid bir cəmiyyət daxilində, həm də cəmiyyətlərarası ünsiyyət mübadiləsində özünü göstərir. Ünsiyyət prosesi insanın yarandığı gündən onunla birgə formalaşır və zaman keçdikcə sferasını genişləndirir, nəticədə insan ünsiyyət qurmaq üçün yeni yollar və vasitələr axtarmağa ehtiyac duyur. Hələ qədim zamanlarda insanlar bir-biri ilə əlaqə qurmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə qarşı tərəfə lazım olan informasiyanı ötürməyə çalışmışlar. Təbii ki, zaman keçdikcə elm və texnikanın inkişafı adresant tərəfindən informasiyanın kodlaşması və adresat tərəfindən dekodlaşdırılmasında müəyyən dəyişiklik yaratdı. Hal-hazırda müxtəlif internet saytlarının, mobil telefonların, skayp, feysbuk, tims, zum və s. köməyi ilə dünyanın istənilən, hətta ən ucqar yerləri ilə tez və operativ əlaqə saxlamaq, fikir mübadiləsi aparmaq mümkündür. Sözsüz ki, fikir mübadiləsi tərəflərin istəyindən asılıdır və bu insanlararası qarşılıqlı ünsiyyəti formalaşdırır.

Deməli, insanlar öz ideyalarını bölüşmək və ya başqalarının ideyalarını dəstəkləmək, həmçinin tənqid etmək üçün qarşı tərəflə əlaqə qurmaq niyyətində olur. Qarşılıqlı ünsiyyət tərəflərin məcburi və yaxud şəxsi istək və arzularının təsiri ilə başlaya və ya tamamlana bilər.

Şübhəsiz ki, ünsiyyət insan həyatının ayrılmaz parçasıdır, çünki özünü təsdiqləmənin ən doğru yolu düzgün şəkildə qurulan ünsiyyətlə sıx bağlıdır. Kommunikasiya prosesinin vacib olması, ona müxtəlif və fərqli aspektlərdən yanaşmaların mövcudluğu müasir dövrümüzdə onun tədqiqini daha da aktuallaşdırır. Qloballaşan dünyada ünsiyyət vasitələrinin cəmiyyətlərin inteqrasiyasına böyük

xidməti olduğu kimi eyni zamanda zərərli tərəfləri də vardır. Bəziləri düşünür ki, votsap, skayp, feysbuk və s. kimi ünsiyyət formaları, yəni distant ünsiyyət artdıqca insanlar mənəvi cəhətdən bir-birindən uzaqlaşır. Daha əvvəlki kimi, tez-tez görüşməyə can atmır, nəticədə, insanlar arasında mövcud olan sıx münasibətlər pozulur.

Lakin ünsiyyət prosesinin sadalanan mənfi cəhətləri qeyri-verbal kommunikasiyanın önəmini azaltmır, hətta yeni və müxtəlif simvolların, işarələrin siqnalların meydana çıxması onun daha da zənginləşməsinə səbəb olur. Zaman keçdikcə sözsüz ünsiyyət vasitələrinin bir qismi artıq öz istifadəsini itirir və ya yeni ifadə imkanları qazanır, yeniləri ilə əvəz olunmağa başlayır, onların mahiyyətində və funksiyasında müəyyən dəyişikliklər yaranır. Bütün bunlar qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin öyrənilməsinə yeni baxışların, araşdırmaların, analizlərin yaranmasına yol açır.

Sözsüz ünsiyyətin mühüm cəhətlərindən biri də onun anlatma və anlaşılma prosesinə bütün vasitələrin köməyi ilə qoşulmasıdır, çünki insan ünsiyyət qurmağa başladığı andan bitirənə kimi sözsüz vasitələrin köməyi ilə qarşı tərəfə öz fikirlərini çatdırır və adresatın fikirlərini dekodlaşdırmağa cəhd göstərir.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin xarakteristikasına uyğun olaraq ona daha çox semiotik yanaşma üstünlük təşkil etmişdir, lakin qeyri-verbal ünsiyyət prosesinə həm semiotik, həm də linqvistik cəhətdən yanaşılaraq sistemli şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Semiotikanın öyrəndiyi işarələr sistemi insan həyatının istənilən sahəsində qarşıya çıxıb bilər. Böyük bir sistem olan ünsiyyət prosesinin qeyri-verbal tipi semiotikliyi ilə bərabər linqvistik mahiyyət də daşması da diqqətdə saxlanılmalıdır, çünki o, müəyyən bir işarə ilə qarşı tərəfə istənilən informasiyanı ötürür və nəticədə, mövcud məlumat dilin iştirakı olmadan qarşı tərəfdən qəbul edilir. Göndərilən mesajlar qəbul edildikdən, dekodlaşdırıldıqdan sonra ona müvafiq cavab gəlir və beləliklə, ünsiyyət prosesi qurulmuş olur.

Qeyd olunanlardan aydın görünür ki, dilçilikdə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin öyrənilməsinin önəmi çox böyükdür, lakin bəzi dilçilik araşdırmalarında üstünlük çox vaxt verbal ünsiyyət

vasitələrinə üstünlük verilmişdir, onların vacibliyi ön plana çəkilməmişdir. Halbuki qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri informasiyanın ötürülməsi və qəbulunda, məlumatların tam və dolğun çatdırılmasında sözlü ünsiyyətdən daha mühüm rol oynayır.

Müasir dövrümüzdə fundamental dilçilik araşdırmalarının genişlənməsinə və yeni elmi məktəblərin formalaşmasına dövlət tərəfindən də təkan verildiyini nəzərə alanda bu mövzunun aktuallığı bir daha aydın görünür. Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin dilçilik elminin inkişafına hesablanan məlum sərəncamları dilçi alimlər və gənc araşdırmaçılar qarşısında önəmli vəzifələr qoyur. Bu baxımdan dünya dilçiliyində geniş araşdırılan dilçilik istiqamətlərindən biri olan qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin dilçilik və semiotik baxımdan araşdırılması və sistemə salınması Azərbaycan elmi üçün aktual və tədqiqat aparılması vacib olan məsələlərdəndir. Qeyd edək ki, bu cür aktuallıq kəsb edən məsələ Azərbaycan dilçilik elmində kompleks şəkildə, sistemli araşdırmaların ayrıca tədqiqat mövzusu olmamış, ayrıca tədqiq edilməmiş, sadəcə bəzi tədqiqatların daxilində öləri bəhs olunmuşdur. Bəzən isə o verbal ünsiyyətə köməkçi faktor olduğu qabardılmış, onun ayrıca ünsiyyət tipi olması, linqvistik mahiyyət daşması ön plana çəkilməmişdir. Buna görə də belə bir mövzunun araşdırılması və sistemləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bütün bunlardan bir daha aydın olur ki, bu mövzu çox aktualdır.

Psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyət sistemindən danışılarkən onun müxtəlif tipləri verilsə də, iki tipin üzərində daha çox dayanılır, onların özünəməxsus vasitələrinin mövcudluğu haqqında danışılır, ancaq məsələyə, sözsüz ki, dilçilik baxımından yanaşılır.

Qeyri-verbal ünsiyyət haqqında hələ qədim Roma və Çində müəyyən fikirlər söylənilsə də, bu sistemli xarakter daşımıydı. Sonrakı dövrlərdə də bu proses davam etdi. Qeyri-verbal ünsiyyətlə bağlı əsaslı tədqiqatlara XX əsrin 50-ci illərindən sonra başlandı və tarixinin ən geniş araşdırma dönməsinə daxil oldu. 50-ci illərdə kinesiklərin öyrənilməsi işinin əsası qoyuldu. 60-cı illərdə soyuq müharibə və nüvə məsələləri, bəşəriyyətin təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin ön plana çıxması ilə əlaqədar olaraq qeyri-verbal ünsiyyətlə bağlı araşdırmalar xeyli azalmışdı. Sözsüz ünsiyyətin

araşdırılması ilə əlaqədar ən böyük addımlar 70-ci illərdən sonra aparılmağa başlandı. Bu dövrü qeyri-verbal ünsiyyət prosesinin ümumiləşdirilməsi və sintez edilməsi kimi xarakterizə etmək də olar. Növbəti illərdə qeyri-verbal ünsiyyətin müxtəlif vasitələrinə aid çoxlu sayda məqalə, tezis və kitablar çap olundu. Qeyri-verbal ünsiyyətlə bağlı tədqiqatlara ilk olaraq Amerikada başlansa da, sonralar digər ölkələrdə də bu barədə tədqiqatlar aparılmışdır. Türkiyə və Rusiyada da bu sahədə xeyli sayda kitab və digər elmi əsərlər yazılmışdır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ünsiyyət prosesində xüsusi rola malik olan bir sıra qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri (bədən dili, sözsüz ünsiyyətə xidmət edən və bədən dili ilə bağlı olan geyim, aksesuar, rənglər və s.) təşkil edir. İşin predmeti isə tədqiqata cəlb edilən qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin linqvo-semiotik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi nəzəri dilçilikdə əsas istiqamətlərdən biri olan qeyri-verbal ünsiyyətin linqvo-semiotik baxımdan araşdırılması və müəyyən sistemə salınmasıdır. Məlum məqsədi həyata keçirmək üçün bir sıra vəzifələri yerinə yetirmək lazım gəlir. Bunlar aşağıdakılardır:

- sözsüz ünsiyyətin tədqiq tarixini araşdırmaqla onun Azərbaycan dilçiliyində öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu diqqətə çatdırmaq;

- ünsiyyətin bir sistem kimi insanın sosial həyatına təsir göstərmə gücünü müəyyənləşdirmək;

- kommunikasiya prosesinin sözlü və sözsüz kimi tiplərini xarakterizə etmək, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

- qeyri-verbal ünsiyyətin səciyyəvi əlamətlərini müəyyənləşdirmək, onun verbal kommunikasiyadan zəif və üstün cəhətlərini göstərmək;

- qeyri-verbal kommunikasiyanın modelini hazırlamaq və onun ayrı-ayrı komponentlərini geniş şəkildə açmaqla onlara aydınlıq gətirmək;

- sözsüz ünsiyyət prosesinin koqnitiv dilçilik, praqmatika, semiotika və s. elm sahələri ilə bağlılığını şərh etmək;
- danışıq aktı nəzəriyyəsinə əsaslanmaqla qeyri-verbal ünsiyyətin danışıq aktındakı rolunu aşkar etmək;
- qeyri-verbal ünsiyyətin işlənmə sferasını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada sistemli yanaşma, analiz və sintez, induksiya və deduksiya, tarixilik və məntiqilik əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işi təsviri metod əsasında yazılsa da, müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan da istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri insan ünsiyyət qurmağa başladığı andan işə düşür, yəni sözlü ünsiyyət prosesi başlayana kimi sözsüz ünsiyyət vasitələri qarşı tərəfə müəyyən məlumatlar ötürə bilər;
- qeyri-verbal kommunikasiya sözlü yolla göndərilən məlumatların daha canlı, real, əhatəli və diqqətçəkici olmasını təmin edir;
- sözsüz ünsiyyət mövcud olan əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə, eyni zamanda qırılmasına səbəb ola bilər;
- qeyri-verbal ünsiyyət linqvistik cəhətləri ilə bərabər, semiotik xüsusiyyətləri ilə də seçilir;
- qeyri-verbal ünsiyyətdən istifadə zamanı universal amillər olduğu kimi, eyni zamanda mədəni fərqlər də mövcuddur;
- qeyri-verbal ünsiyyət istifadə imkanlarına görə geniş sahəni əhatə edir və bu baxımdan da verbal ünsiyyətdən geridə qalmır;
- verbal ünsiyyətin ifadə vasitələri olduğu kimi, qeyri-verbal ünsiyyətin də özünəməxsus ifadə vasitələri vardır;
- qeyri-verbal ünsiyyət qədimliyinə görə verbal ünsiyyətdən fərqlənir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ünsiyyət sistemi geniş və eyni zamanda əhatəli bir prosesdir. Buna görə də onun haqqında müxtəlif baxışlardan elmi tədqiqatlar aparılmış, ona sosial, iqtisadi, fəlsəfi, psixoloji baxımdan geniş izahlar verilmişdir. Dünya dilçilik elmində də ünsiyyət məsələsinə müxtəlif yanaşmalar olmuş, bəziləri verbal, digərləri isə qeyri-verbal tipə üstünlük vermişlər. Tədqiqat işində

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq kommunikasiya prosesində mühüm rola malik olan qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri nəzəri və praktik aspektdə linqvo-semiotik baxımdan araşdırılaraq sistemə salınmışdır. Bu məsələlər aşağıdakı kimi qeyd edilə bilər:

- qeyri-verbal ünsiyyətin tədqiqi vəziyyəti araşdırılarkən dövrləşməsi və hər dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərinin xarakterizə edilməsi;

- sözsüz ünsiyyətin modelinin verilməsi və onun semiotikliyinin məna və anlam əsasında izah edilməsi;

- sözsüz ünsiyyətə davranış nəzəriyyəsi baxımından da yanaşılması;

- sözsüz ünsiyyətə danışq aktı nəzəriyyəsi fonunda izah verilməsi;

- sözsüz ünsiyyətin komponentlərinin pragmatikaya əsaslanmaqla müəyyənləşdirilməsi;

- danışq aktında istifadə olunan sözsüz ünsiyyət vasitələrinin zənginliyinin üzə çıxarılması;

- bədən dilindən bəhs edərkən onun sözlü vasitələrlə (daha çox cümlə ilə) müqayisəli şəkildə şərh edilməsi;

- bədən hərəkətlərinin şərti olaraq qruplara bölünərək təhlil edilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində qeyri-verbal kommunikasiyanın ünsiyyət sistemində tutduğu mövqedən bəhs edilmiş, onun sözügedən sisteminin formalaşmasında, tamamlanmasında, ona əlavə şərtlərin verilməsində oynadığı rol nəzəri cəhətdən təqdim edilmişdir. Eyni zamanda dissertasiyanın adına uyğun olaraq qeyd edilən məsələlər nəzəri cəhətdən əsaslandırılarkən onların linqvistik və semiotik cəhətləri nəzərə alınmışdır. Bu baxımdan dissertasiyanın nəzəri müddəalarının həm dilçilikdə, həm də semiotikada ünsiyyət, eləcə də onun sözsüz tipinin ümumi dilçilik aspektindən araşdırılması xüsusi nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti budur ki, ondan ali məktəblərin filologiya, hüquq və sosial elmlərlə əlaqəli başqa fakültələrdə tədris edilən bir sıra fənlərin, xüsusilə ümumi dilçilik,

psixologiya və qeyri-verbal ünsiyyətlə bağlı digər fənlərin tədrisi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Həmçinin dissertasiyada qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə bağlı verilən nümunələr, xüsusilə III fəsildə bədən dili ilə bağlı geniş bəhs edilən sosial faktorlar cəmiyyətin hər bir üzvü üçün təcürbi əhəmiyyətə malik ola bilər. Bunlardan başqa, mövcud dissertasiya gələcəkdə bədən dili ilə və bütövlükdə qeyri-verbal ünsiyyətlə bağlı təşkil olunacaq elmi-praktik seminarlar üçün mühüm təcürbə qaynağıdır.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları AAK-ın tövsiyə etdiyi daxili və xarici elmi jurnallarda, həmçinin respublika və beynəlxalq miqyaslı elmi konfransların materiallarından ibarət toplularda çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 7 səhifə, I fəsil 49 səhifə, II fəsil 39 səhifə, III fəsil 47 səhifə, Nəticə 2 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 23 səhifə. Dissertasiya işi ümumilikdə 169 səhifə, 241 783 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəaları müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Müasir dilçilikdə sözsüz ünsiyyətin özəllikləri”** adlı I fəslində ünsiyyətin tipləri, sözsüz ünsiyyətin tədqiqi vəziyyəti, modeli və semiotik xüsusiyyətlərindən danışılır.

Fəslin 1-ci bölməsində isə ünsiyyət prosesi və onun tiplərindən bəhs olunur. *“Ünsiyyət “communis” kəlməsindən törədilmişdir. “Commun” ortaql anlamına gəlir. Bu səbəblə ünsiyyət qurula bilməsi üçün ortaql anlamlı simvolların və anlayışların tapılmasına ehtiyac vardır. İndiki vaxtda qərb dillərindəki “communication” sözünün qarşılığı olan ünsiyyət anlayışının girmədiyi sahə qalmadığı kimi, gündəlik həyatımızın da imtina edə bilməyəcəyi sahəsi olmuşdur”*¹.

Cəmiyyətdə informasiya dağılıq şəkildə mövcud olur. Məhz dağılıq şəkildə mövcud olan belə məlumatların sistemləşdirilməsi kommunikasiya prosesində həll olunur. Elə ünsiyyətin əsl məqsədi də dağılıq şəkildə mövcud olan hissləri, fikir və ideyaları, bir sözlə, məlumatları müəyyən bir sistemə saldıqdan sonra onun ötürülməsidir. Dissertasiyada ünsiyyətin tipləri olan sözlü və sözsüz ünsiyyət vasitələrindən geniş bəhs olunaraq, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri sadalanır.

İkinci bölmədə qeyd olunur ki, *“Sözsüz ünsiyyətin elmi şəkildə araşdırılıb tədqiqata cəlb edilməsi İkinci Dünya Müharibəsindən*

---

¹ İletişim süreci ve türleri: [Elektronik kaynak] / Milli Eğitim Bakanlığı. – Ankara, 2011. URL:

http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/%C4%B0leti%C5%9Fim%20S%C3%BCreci%20ve%20T%C3%BCrleri.pdf

sonra aktivləşməyə başladı”². Ancaq bu o demək deyil ki, bu zamana qədər qeyri-verbal ünsiyyətə bağlı hər hansı bir fikir söylənilməmiş və ya müəyyən ideyalar formalaşmamışdır. Deyilənləri nəzərə alaraq elmi mühitdə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin tədqiqi tarixini şərti olaraq aşağıdakı kimi dövrləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik:

- 1) Qədim dövrlərdən XIX əsrin II yarısına qədərki dövr.
- 2) XIX əsrin II yarısından XX əsrin 50-ci illərinə qədərki dövr.
- 3) XX əsrin 50-ci illərindən hal-hazırda qədərki dövr.

I. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci dövrdə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri haqqında sistemli araşdırma aparılmamış, sadəcə, onun müəyyən vasitələri haqqında bəzi tədqiqatçıların əsərlərində bu və ya digər formada məlumat verilmişdir.

II. XIX əsrin ikinci yarısında Ç.Darvinin “İnsanda və heyvanlarda emosiyaların ifadəsi” (1872) adlı əsəri³ diqqət çəkir. E.Neslitürk yazır: “Bədənin anlatması ilə əlaqəli elmi araşdırmalar ilk olaraq, Ç.Darvinin 1872-ci ildə yayımlanan “*İnsan və heyvanlarda emosiyaların ifadəsi*” adlı kitabında öz əksini tapıb”⁴.

Ç.Darvinin kitabından sonra A.M.Bakonun əsəri 1875-ci ildə nəşr olunmuşdur⁵. Bu əsər jestlər haqqında ilk və sanballı əsər hesab edilir.

---

² Knapp, M.L. Nonverbal Communication in Human Interaction [Electronic resource] / – Wadsworth, 2013. 528p.
https://books.google.az/books?id=rWoWAAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Nonverbal-Communication-Human-Interaction-Knapp&hl=az&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Nonverbal-Communication-Human-Interaction-Knapp&f=false –21

³ Darwin, C. Expression of the emotions in man and animals [Electronic resource] / – London, 1872. – 378 p.

URL:<https://archive.org/details/expressionofemot1872darw/page/n3>

⁴ Neslitürk, E. Sözsüz iletişim [Elektronik kaynak] / – İzmir, 2014. – 25 s.

URL:https://dokupdf.com/download/szsz-letiim-nedir-_5a01c3e3d64ab2b9bd6e8f80_pdf

⁵ Bakon, A. Manual of Gesture, embracing a complete system of notation, together with the principles of interpretation and selections for practice [Electronic resource] / – Chicago, 1875. – 274 p URL:

<https://archive.org/details/manualofgesturee00bacorich>

XX əsrin birinci yarısından başlayaraq fiziki görünüşün, xüsusilə geyimin, üz ifadələrinin geniş şəkildə öyrənilməsinə başlandı, ancaq ilkin mərhələdə mimikalara, bədən hərəkətlərinə və onların ətraf mühitdəki roluna az diqqət yetirilir və çox zaman onlardan bəhs edərkən sistemli şəkildə tədqiqat aparılmırdı.

III. Qeyri-verbal ünsiyyətlə bağlı ciddi elmi araşdırmalara XX əsrin 50-ci illərindən başlanılmışdır. Həmin vaxt R.L.Berdvistel bədən dilinə (kinesiklərə) dair xeyli sayda məqalə və kitablar yazmışdır. İlk kitabı olan “Kinesiklərə giriş”⁶ əsərində o, bədən hərəkətlərinin öyrənilməsinin metodiki aspektlərini insanlararası kommunikasiyanın qeyri-verbal münasibətləri ilə əlaqələndirir.

E.Hallın 1959-cu ildə nəşr olunan “Sakit dil”⁷ kitabında zaman və məkan (proksemiks) amilinin kommunikasiya prosesində vacibliyi xüsusi qeyd olunmuşdur.

P.Ekman 1975-ci ildə F.Vəleys ilə birgə “Üz ifşa edir” adlı kitabı ilk dəfə çap etdirdilər. Daha sonra kitab müxtəlif illərdə 2003⁸, 2015-ci illərdə də nəşr olunmuşdur.

1982-ci ildə C.Fastın “Bədən dili” adlı əsəri nəşr olunur. Burada haqlı olaraq, bədən dili ilə qeyri-verbal ünsiyyət bir-birindən fərqləndirilir. Bu zamana qədər hər iki söz bir-birinin sinonimi kimi işlədilir. Müəllif bədən dili haqqında elmin kinesika

---

⁶ Birdwhistell, R.L. Introduction to Kinesics: An Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture [Electronic resource] /– Washington, 1952. URL: https://books.google.az/books?id=Ad99AAAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=Birdwhistell,+R.L.+Introduction+to+Kinesics&hl=az&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Birdwhistell%2C%20R.L.%20Introduction%20to%20Kinesics&f=false.

⁷ Hall, E.T. Silent language [Electronic resource] /– New York: 1959. – 242 p. URL:

https://monoskop.org/images/5/57/Hall_Edward_T_The_Silent_Language.pdf

⁸ Ekman, P., Friesen W, V. Unmasking the face [Electronic resource] /– Los Altos, 2003. – 212 p. URL:

https://books.google.az/books?id=TukNoJDgMTUC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

adlandırıldığını qeyd edir, toxunuş, məsafə, duruş və s. bədən dili elementlərini şərh edir⁹.

XX əsrin 90-cı illərində tədqiqatlar xeyli sahəni əhatə etməyə başladı. Bu dövrdə M.Arqulenin “Bədənle ünsiyyət”¹⁰ kitabı çap olundu. O, “Bədən dili” və “Qeyri-verbal kommunikasiya” terminlərini paralel işlətməmişdir.

A.Pis 70-ci illərdən başlayaraq, müxtəlif illərdə bir neçə dəfə bədən dili ilə bağlı əsərləri işıq üzü görmüşdü. Onun B.Pislə birlikdə yazdığı “Bədən dili”¹¹ kitabında universal jestlər, uşaqların bədən dilinin oxunmasının daha asan olması barədə məlumatlar verilmişdir.

Türkiyədə bu sahədə geniş şəkildə araşdırmalar aparılmışdır. 1968-ci ildə D.Cüceloğlunun “Üç fərqli mədəniyyətdə üz ifadələri ilə ünsiyyət”¹² adlı tədqiqatı diqqət çəkir. Burada o, üz ifadələri ilə ünsiyyətin tədqiqi prosesində həm metodoloji, həm də mədəniyyətlərarası məsələlərə toxunmuşdur.

Z.Baltaş və A.Baltaş “Bədənin dili”¹³ adlı kitabda sözsüz ünsiyyətin mesaj, qaynaq, göndərən, kanal və qəbul edən kimi komponentlərindən bəhs etmiş, sonra kommunikasiya prosesinə xidmət göstərən bədən dili vasitələrini şərh etmişlər.

Rusiyada qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri geniş şəkildə araşdırılmış və bu sahədə xeyli tərcümələr də edilmişdir. V.Qlen,

---

⁹ Fast, J. Body language [Electronic resource] /– Bungay, 1982. – 190 p. URL: https://books.google.az/books?id=j7UqmgFsNJYC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

¹⁰ Argyle, M. Bodily communication [Electronic resource] /– New York, 1990. 2nd edition, – 363 p. URL:

URL:https://books.google.az/books?id=79OmujZ09DAC&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

¹¹ Pease, A., Pease B. Body language / A.Pease, B.Pease – New York: Bantam Books, – 2004. – 386 p. URL: https://e-edu.nbu.bg/pluginfile.php/331752/mod_resource/content/0/Allan_and_Barbara_Pease_-_Body_Language_The_Definitive_Book.pdf

¹² Cüceloğlu, D. Üç fərqli Kültürdə Yüz İfadeleri ile Bildirişim [Elektronik kaynak] / 1968. cilt 6, – s. 49-112. URL: <https://www.acarindex.com/pdfs/63495>

¹³ Baltaş, Z. Baltaş A. Bedenin dil / Z.Baltaş, A.Baltaş – İstanbul: Remzi Kitabevi, 49.Basım. – 2014. –167 s.

K.Makklafli¹⁴, Q.Tokarev¹⁵ və başqalarının bu sahədə araşdırmaları var. V.Morozov yazır: *“Nitqin qeyri-verbal ünsiyyətin xüsusiyyətləri bir qayda olaraq sözlü mənə ilə uyğundur. Bununla belə, sözsüz ünsiyyət kanalları sözlü ünsiyyətdən funksional müstəqilliyə malikdir”*¹⁶.

M.Povalyaeva və O.Puterin “Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri”¹⁷ adlı kitabında ümumi ünsiyyət prosesinin 75%-nin sözsüz vasitələrin köməyi ilə qurulduğunu nəzərə çatdırırlar. Hətta onlar bildirirlər ki, insanın qulaqları ilə müqayisədə gözləri daha çox şey görə bilir¹⁸.

N.Ravenskiy “İnsanı necə oxumaq olar”¹⁹ adlı kitabında üz, gözlər, qaşlar və başın müxtəlif formalarını göstərmişdir.

Azərbaycanda bu sahə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmiş, sadəcə bir neçə kitabda ondan bəhs edilmişdir.

Fəslin 3-cü bölməsində sözsüz ünsiyyətin modeli qurulur, faktik materiallar əsasında onun semiotik xüsusiyyətləri göstərilir. İ.Qorelov yazır: *“Qeyri-verbal işarələr emosiyalara işarət edir və əlbəttə, bu müəyyən denotatla bağlı olur”*²⁰.

Mövcud modelə əsasən məlumatı göndərən (adresant), məlumatı qəbul edən (adresat), məlumatın özü, kanalları və

---

¹⁴ Glenn, B., Макклафлин К. Язык жестов – путь к успеху: [Электронный ресурс] / Перевела с английского Л. Налтша. – Санкт-Петербург, 2001. – 213 с. URL: <http://esotericpl.narod.ru/bibl1/gest.pdf>

¹⁵ Токарев, Г. Введение в семиотику [Электронный ресурс] /– Москва, 2013. – 160 с. URL: <http://www.docme.ru/doc/1352378/vvedenie-v-semiotiku>

¹⁶ Морозов, В. Невербальная коммуникация. Экспериментально-психологические /– Москва, 2011. – 109 с. URL: <https://www.litres.ru/static/trials/09/41/37/09413744.a4.pdf>

¹⁷ Поваляева, М.А. Рутгер О.А. Невербальные средства общения [Электронный ресурс] /– Ростов на-Дону, 2004. – 352 с. URL: <http://docplayer.ru/33078736-Nonverbalnye-sredstva-obschcheniya.html>

¹⁸ Yənə orada. s. 6

¹⁹ Равенский, Н. Как читать человека. Черты лица, жесты, позы, мимика [Электронный ресурс] /– Москва, 2007. URL: http://pr.pstu.ru/wp-content/uploads/2013/11/Как_chitat_cheloveka.pdf

²⁰ Горелов, И.Н. Невербальные компоненты коммуникации /– Москва, 2009. – 112 с. URL: neverbalnyye_komponenty.pdf

anlam-məna münasibətləri haqqında koqnitiv, semantik, semiotik və linqvistik baxımdan geniş şərh verilir.

Kommunikasiya zamanı adresatın məqsədi göndərənə çatdırmaq istədiyi məlumatları düzgün dekodlaşdırmaq və ona müvafiq cavab verməkdir. F.Veysəlli yazır: *“Dinləyən və ya qəbul edən isə (adresat) öz bilik təcrübəsindən istifadə edərək verilən məlumata qulaq asıb onun mənasını başa düşməyə çalışır (onu dekodlaşdırır və ya deşifrələyir), necə deyərlər, göndərilən məlumatı açır, ona reaksiya verir və ya başqasına ötürür”*²¹.

Qeyri-verbal ünsiyyətə semiotik yanaşma zamanı ona ilk növbədə anlamın başa düşülməsi kimi baxılmalıdır. Anlam olmasa, göndərilən siqnallar, mesajlar qəbul edilə bilməz

Dissertasiyanın **“Müasir danışıq aktı nəzəriyyəsi və sözsüz ünsiyyət”** adlanan II fəslində danışıq aktının komponentləri, onların linqvo-semiotik xüsusiyyətləri və danışıqda rolu geniş şəkildə şərh olunur.

N.Trubeskoy yazır: *“Hər dəfə bir insan başqa birinə nəsa demək istəyirsə, bu zaman danışıq aktı yaranır”*²². Danışıq aktı barəsində verilmiş bu sadə tərif əslində onun mahiyyətini açmağa kömək edir. Danışıq aktı dedikdə elə bir proses nəzərdə tutulur ki, onun baş verməsi üçün müəyyən zaman və məkanın olması mütləqdir. Belə prosesdə adresant, məlumat və adresat iştirak edir.

Qeyd edək ki, danışıq aktı nəzəriyyəsi J.Ostin tərəfindən irəli sürülmüşdür. *“J.Ostin cümlə mənasının şərhini vermək üçün danışıq aktı nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Əvvəllər bu alim söyləmləri performativ (təsvir, təsdiq və s.) və konstativ (vəd vermək, razılığa gəlmək, xəbərdar etmək və s.) olmaq üzrə iki yerə bölürdü”*²³.

Məlumatın göndərilməsi və qəbul edilməsi prosesində verbal və qeyri-verbal ünsiyyət bir-biri ilə vəhdət təşkil edir.

J.Ostin və J.Syörl danışıq aktı prosesində mənanın və hərəkətin rolunu və yerini xüsusi olaraq vurğulamışlar. Bu nəzəriyyənin

---

²¹ Veysəlli, F. Semiotika / F.Veysəlli – Bakı: Mütərcim, – 2010. s. 25

²² Trubeskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları / N.S.Trubeskoy – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – s. 6

²³ Veysəlli, F. Dilçiliyin əsasları / F.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013, – s. 288

tərəfdarları inanırdılar ki, dil əşyaları təsvir etmək, onlar haqqında lazımi məlumat vermək, həmçinin əşyaları (şeyləri) ifadə etmək üçün istifadə edilməklə kifayətlənmir, eyni zamanda mövcud hərəkətləri nümayiş etdirməyə də xidmət edir ki, bu da bizə sözlü və sözsüz ünsiyyətin çox zaman, həqiqətən də, birgə fəaliyyət göstərdiyini sübut etməyə imkan verir.

J.Ostinə istinad edilərək, sözlü danışmaq aktının lokutiv akt; illokutiv akt; perlokutiv akt kimi, sözsüz danışmaq aktının isə davranış; illokutiv akt; perlokutiv akt kimi tiplərinə şərh və münasibət bildirilir.

Fəslin 2-ci bölməsində sözsüz danışmaq aktının linqvo-semiotik xüsusiyyətlərinin mahiyyəti pragmatikaya əsaslanaraq açıqlanır, pragmatika, onun dilçilikdəki rolu və funksiyaları diqqətə çatdırılır. Danışmaq aktı pragmatikanın sahələrindən biri kimi şərh olunur.

Pragmatik yanaşma qeyri-verbal, eləcə də verbal vasitələrdən göndərənə hansı mənanı jestlərlə, mimikalarla və s. kimi davranışlarla ifadə etdiklərini nəzərdə tutur.

Söylənən fikirlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, pragmatikada insanlararası münasibətlər mühüm rol oynayır. Pragmatikada insan amili və onun ikitərəfli rolu önəmlidir. İkitərəfli rol dedikdə biz danışan və dinləyəni nəzərdə tuturuq.

Burada pragmatika ilə bağlı deyilənlərin daha da asan anlaşılması üçün propozisiya və presuppozisiya terminlərinə aydınlıq gətirilir:

*“Propozisiya nəyinsə doğru yaxud yanlış olduğunu əks etdirən ifadədir”*²⁴.

Presuppozisiya nə cümləyə, nə də söyləmə aid məsələ deyildir, o mesajı göndərənə və həmin mesajı qəbul edəne aiddir.

Bir sözlə, pragmatikanın maraqlandığı əsas amil ünsiyyət prosesinin gedişində ilk mərhələdə açılmayan, açılması daha çox şüuraltı amillərlə bağlı olan məsələləri öyrənməkdir.

Sözsüz danışmaq aktının komponentlərinə – göndərən, qəbul edən, mesaj, kod və s. kimi amillər daxil edilir. Sözsüz danışmaq

---

²⁴URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Proposition_\(disambiguation\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Proposition_(disambiguation))

aktında göndərən üçün kodlaşma, qəbul edən üçün isə dekodlaşma amili mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Sözsüz ünsiyyətin əsas komponentləri isə adresant (göndərən) və adresatdır (qəbul edən, resipiyent), çünki bu iki aspekt olmasa digərlərinin mövcudluğu əhəmiyyət daşımaz.

Fəslin sonuncu bölməsində sözsüz ünsiyyət vasitələrinin danışmada rolundan bəhs olunur. C.Navvaro yazır: *“Sözsüz ünsiyyət, bədən dilinə, qeyri-verbal davranışlara istinad edir və məlumatın üz ifadələri, fiziki hərəkətlər, jestlər, toxunuş, duruş, bədən bəzəkləri ilə (zinət əşyaları, paltar, saç üslubu, tato və s.) ötürülməsini və qəbul edilməsini təşkil edir”*²⁵.

Sözsüz ünsiyyət prosesində geyimin özünəməxsus “dili” vardır. E.Altıntaş və D.Çamurun birgə yazdıqları “Sözsüz ünsiyyət bədən dili” kitabında geyimlə bağlı yazırlar: *“Geyimlər insanı qapatmaqdan çox açarlar, örtməkdən çox meydana çıxarırlar”*²⁶. Həqiqətən də, geyimlə insanın xarakteri, sənəti, sosial statusu, peşəsi, yaşadığı coğrafi məkan haqqında kifayət qədər məlumat əldə etmək mümkündür.

Geyimlə yanaşı, aksesuarların da insanın sosial statusunun, vəzifəsinin müəyyən edilməsində rolu böyükdür. Belə ki, insanların özlərinə məxsus aksesuarları da vardır ki, bu da onların xarakterindən xəbər verir.

Ünsiyyətdə “rənglərin dili” də önəmli məsələdir. A.Yalçın və S.Adiller sözsüz ünsiyyət prosesində rənglərin rolundan bəhs edərkən qeyd edirlər ki, *“sözsüz ünsiyyətin önəmli ünsürləri arasında yer alan bir başqa element rəng duyumudur. Əsas funksiyası ünsiyyətin təsirini azaltmaq və ya artırmaqdır”*²⁷.

---

²⁵ Navarro, J. What every body is saying [Electronic resource]/– New York, 2008. – p. 3

URL:<https://www.amazon.com/What-Every-BODY-Saying-SpeedReading/dp/0061438294>

²⁶ Altıntaş, E. Beden dili, Sözsüz iletişim / E.Altıntaş, D.Çamur – Ankara: Mentis, – 2013. – s. 117

²⁷ Yalçın, A. Sözsüz iletişim / A.Yalçın, S.Adiller – İstanbul: Mediacat, – 2016. – s. 335

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri içərisində şəkillər və sxemlərin də öz yeri vardır. Onlar da ünsiyyətin qurulmasında mühüm rol oynayırlar. Buna görə də, dissertasiyada onlara toxunulur və xeyli sayda nümunələrlə əsaslandırılır.

Dissertasiyanın III fəslı “**Sözsüz ünsiyyətin sosial mühıtdə tədqıqı**” adlanır. Bu fəslın “Sözsüz ünsiyyəti müşayiət edən bədən hərəkətləri” adlı 1-ci bölməsində göstərilir ki, sözsüz ünsiyyət prosesində bədən dilinin çox mühüm rolu vardır. Bədən dili müasir dövrdə insanlar arasında mövcud olan ünsiyyət və əlaqələrin çox mühüm və qaçılmaz aspektidir. Bədən dilinin istifadə olunma dairəsi geniş olmaqla bərabər, eyni zamanda da müxtəlifdir.

Bədən dilinin ailə, iş, istirahət, siyasət, təhsil və hətta ailə tərbiyəsində kimi böyük əhatə dairəsi vardır ki, burada bədən hərəkətləri həm gizli (implicit), həm açıq (eksplisit) tərəfləri, həmçinin şüurlu və şüuraltı səciyyəsi ilə seçilir.

C.Ceymis yazır: “*Bədən dilini incələmək sizi insanların zəhnini oxuya bilən biri etməz, onların duruşlarından ən dərin, ən gizli düşüncələri öyrənmə bacarığı da sizə qazandırmaz. Bədən dilinin öyrədəcəyi şey, öz şüuraltınızla danışa bilməkdir, bax tam bu səbəbdən bədən dili çox güclü bir ünsiyyət vasitəsidir*”²⁸.

Vurğulanır ki, sözlü ünsiyyətdə istifadə olunan vasitələr (sözlər, cümlələr) səslənirsə, bunun əksinə olaraq bədən dilində ifadə olunan vasitələr gözlə görünür, toxunulur, duyulur və s. Bədən dilində hər jest, mimika bir sözün, hətta bir cümlənin ifadə etdiyi mənaya bərabərdir və həmin sözün müxtəlif mənaları ifadə etmək imkanı olduğu kimi, jestlər və mimikalar da müxtəlif mənalar bildirir.

Z.Baltaş və A.Baltaş qeyd edirlər ki, “*bədən dili daxildən səmimiyyəti çatdırmaq istədiyimiz nöqtəni, özünə güvənmanın xaricdə əks olunmasının gözlə görülməsidir. İnsanların bir-biri ilə üz-üzə qurduqları ünsiyyətlərdə sözsüz mesajların təsiri 90% dir.*

---

²⁸ James, J. Beden dili olumlu imaj oluşturma / J.James. – İstanbul: ALFA Basım Yayım Dağıtım, – 2013. – s. 47

*Sözsüz mesajlara jestlər, mimikalar, təmas, bədən duruşu və s. daxildir*²⁹.

Z.Özcan “Qazandıran bədən dili” adlı əsərində bədən dilini şüurlu və şüuraltı adlı iki hissəyə bölür. O yazır ki, “*bədən dilinin bir qismi şüurlu, bir qismi şüuraltı səviyyədə reallaşır. Havaya qalxmış və sıxılmış bir yumruq təhdid ifadəsidir və şüurlu olaraq edilir. Bunun kimi saati işarə etmək, söz istəmək üçün əl qaldırmaq da şüurlu edilən hərəkətlərdir. Bir şeyə maraq oyandıqda göz bəbəklərinin böyüməsi, gərgin olduqda çiyinlərin qalxması, etibarsızlıqla bağlı ağıza və ya buruna toxunmaq, bir şey maraq çəkdikdə başın yana doğru əyilməsi şüuraltı olaraq edilən hərəkətlərdir*”³⁰.

Bir sözlə, bədən dilində duruşdan, oturuşdan, sadəcə bir barmağın yuxarı və aşağı qoyulmasından asılı olaraq, müxtəlif mənalar ifadə olunur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, sözsüz mesajlar sözü, ifadəni və hətta yeri gəldikdə bütöv cümlənin ifadə etdiyi mənanı daşıya bilər.

Fəslin 2-ci bölməsində mədəni fərqlərin sözsüz ünsiyyət prosesinə təsiri barədə danışılır. Qeyd olunur ki, dünyada mövcud olan bir çox sözsüz ünsiyyət vasitələri var ki, onlar universal mahiyyət daşıyır. Bu qəbildən olan vasitələr ümumi xarakterə malik olduğu üçün ünsiyyət prosesində xüsusi diqqət çəkir. Məsələn, gülmək və ağlamaq kimi. Mədəni fərqlərə əsaslanaraq biz bədən hərəkətlərini şərti olaraq 3 qrupa bölməyi məqsədəuyğun sayırıq:

1) Bütün dünya ölkələrində eyni cür anlaşılan bədən hərəkətləri.

2) Dünya ölkələrinin böyük bir qisminə anlaşılan bədən hərəkətləri.

---

²⁹ Baltaş, A., Baltaş Z. Beden dili. İletişim becerinizin anahtarı, Sessiz diliniz [Elektronik kaynak] /– s. 3

URL: <https://www.slideserve.com/eli/beden-d-l-ileti-im-becerinizin-anahtar-sessiz-dilin-iz>

³⁰ Özcan, Z. Kazandıran beden dili / Z.Özcan. – İstanbul: Hayat Yayıncılık, – 2016, – s. 102-103

3) Dünya ölkələri arasında çoxlu fərqli mənaları olan bədən hərəkətləri.

Universal jestlərdən bəhs edərkən, D.Lambert qeyd edir ki, *“dünyada tapılan ən azı altı üz ifadəsi vardır ki, bu da öyrəndiklərindən əlavə anadangəlmədir. Bunlar xoşbəxtlik, kədər, təəccüb, qorxu, qəzəb və nifrətdir”*³¹.

Ağlamaq dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində eyni cür başa düşülür. Belə ki, hansısa bədbəxt hadisənin təsirindən insanın gözlərindən yaş gəlir, dodaqları aşağıya dartınır, qaşları çatılır və s. Hətta sevincindən ağlamaq da dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində eynidir.

Salamlama şəkilləri dünya ölkələrində həm eyni, həm də müxtəlifdir. Onlardan bir çoxuna şərh verilir.

Yaponiyada salami əllər yanda başı belin orta hissə ilə birlikdə aşağı əyməklə vermək və ya almaq olur. Tailandda və bir çox Şərqi ölkələrində isə salamlaşarkən ovuclarının içi də daxil olmaqla əlin içini bir-birinə söykəməklə başı azacıq aşağı əyirlər.

Əllə görüşmək demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində salamlama kimi başa düşülsə də, onun razılıq ifadə etməsi də məlumdur. Belə ki, insanlar, iri şirkət sahibləri bir-biri ilə razılaştığı zaman əl verib görüşürlər.

Əllə görüşmək, qucaqlaşmaq və ya qucaqlaşib öpüşmək yapon, çin mədəniyyətinə xas deyil. Çinlilər yad insanlara toxunmağı və həmin insanların da onlara toxunmağını xoşlamırlar.

Gözlərlə qurulan əlaqə də, ölkələr arasında fərqli şəkildə təzahür edir. Məs., *“Qərbdə yaxşı göz əlaqəsi gözlənilən haldır. Güclü göz əlaqəsi İspaniya, Yunanıstan və ərəb ölkələrində əlamətdar haldır”*³².

---

³¹ Lambert, D. Body language 101: The Ultimate Guide to Knowing when People Are Lying, How They Are Feeling, what They Are Thinking, and More [Electronic resource]/– New York, –2008. – p. 26

URL:<https://www.amazon.com/Body-Language-101-Ultimate-Thinking/dp/1602392919>

³² URL: www.businessinsider.com/body-language-around-the-world-2015-3.

Azərbaycanda əli havada yelləmək həm sağ ol, həm də xeyr, etmə kimi mənalara daşır. Bir şərtlə ki, əgər əli yuxarı qaldırılıb yellədiksə bu, sağ ol, adi halda azacıq qaldırılıb sağa və sola yellədirsə, onda xeyr mənasını daşır. Bu bədən signalını Amerikada, ancaq sağ ol, Latın Amerikasının ölkələrində isə xeyr deyər başa düşürlər. Eləcə də Afrikada bu signal “sağ ol” deməkdir. Yunanıstanda isə “cəhənnəm ol” kimi başa düşülür. İtaliyada qarşı tərəfə yönəlmiş açıq əllər digər ölkələrdə tamamilə başqa məna daşır. Ümumiyyətlə, italyanlar ünsiyyət prosesində bədən dilindən, xüsusilə də qollardan geniş şəkildə istifadə edirlər. Amerikalılar da qollardan və əllərdən ünsiyyətdə geniş istifadə edənlərdəndir.

Ayaqların bir-birinin üstünə keçirilərək oturma tərzi Amerika mədəniyyəti üçün adi hesab olunsa da, Şərqi ölkələrində belə oturma tərzi ədəbsizlik kimi qiymətləndirilir. Eləcə də Azərbaycanda (ictimai, mədəni mühitdə və s.) yaxşı qarşılanmır.

Baş barmağın yuxarı, digər barmaqların yumulu vəziyyəti Azərbaycanda və ingilis dilli ölkələrdə hər şey düzdür, əladır, qaydasındadır mənasını ifadə edir. Lakin İraq, İran, Tailand kimi ölkələrdə ədəbsiz, nalayiq hərəkət kimi qiymətləndirilir. Banqladəşdə belə signal hər şey sistemli gedir, Nigeriya və Avstraliyada söyüş, kobudluq kimi başa düşülür. Amerikada isə əla iş anlamında işlənməkdədir.

Almaniya və Yaponiyada bir sayını ifadə edir. Marafıdır ki, Fələstində belə işarədən istifadə etmək həmin insanın Hizbullah tərəfdarı, rəğbətçisi olduğu kimi başa düşülür. Meksikada isə cinsi əlaqəyə dəvət kimi başa düşülür.

İşarət barmağının ortadan əyilməklə irəli və geri şəkildə hərəkəti Azərbaycanda, eləcə də Amerikada kimisə çağırmaq kimi başa düşülür. Bunun əksinə olaraq Yaponiyada bu kobudluq, Sinqapurda ölümə dəvət kimi başa düşülür. Bir çox ölkələrdə, xüsusilə də Fillippində heyvanların çağırılması üçün istifadə edildiyindən insanları çağırmaq zaman istifadə edilməsi hiddətlə qarşılır.

İşarə barmağını qaldıraraq ənsəyə gətirməklə başın göstərilməsi dünyanın bütün ölkələrində qarşı tərəfin ağılsız insan olmasına işarə

edən siqnaldır. Hollandiyada isə əksinə qarşı tərəfin çox ağıllı insan olduğunu göstərmək üçün istifadə edilir.

Fəslin “Sözsüz ünsiyyətin işlənmə sferası” adlanan 3-cü bölməsi ibadətdə, rəsmi çıxışlarda və iş həyatında bədən dilindən istifadə şəklində sistemləşdirilmişdir:

1. İbadətdə bədən dilindən istifadə ibadət zamanı insanların bədən hərəkətlərindən istifadə etməsidir.

İnsanların çiyinlərinin üstündən sağa və sola baxılması mələklərə salam verilmə kimi başa düşülür. Alının yerə qoyulması, yəni səcdə vəziyyəti isə insanın Allahın qarşısında aciz olduğunu göstərir. Əllərin göyə qaldırılması ibadətdə dua anlamına gəlir.

Həmçinin göstərilir ki, ibadətlərdə qeyri-verbal kommunikasiya baxımından geyimin də xüsusi rolu var. Məsələn, müsəlman kişilər ibadət etdikləri zaman başlarına xüsusi papaq qoyur, eyni zamanda yəhudilər də ibadət zamanı başlarına papaq qoyurlar. Məscid və kilsədə qadınlar başlarını örtürlər və s.

2. Rəsmi çıxışlarda sözsüz ünsiyyətdən istifadə dedikdə siyasətçilərin çıxışlarındakı qeyri-verbal vasitələrdən istifadə nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, istər seçki kompaniyası, istərsə də digər çıxışlar zamanı siyasətçilər kütləyə təsir etmək üçün bədən dilindən düzgün istifadə etməyə çalışırlar. Belə ki, onların edəcəyi hərəkət, geyim, aksesuar və s. düşünülmüş şəkildə qurulur. Qeyd etmişdik ki, qeyri-verbal ünsiyyət şüurlu və şüuraltı olmaq üzrə iki qrupa bölünür. Siyasətçilər də bədən dilindən istifadə edərkən çox zaman ondan şüurlu şəkildə istifadə edirlər. *“Kütlələrə təsir edə bilmək və razı salmaq üçün ən önəmli vasitə bədən dilidir. Bədən dilini doğru istifadə edən liderlər toplum önündə danışarkən daha rahat, təsiredici və inandırıcı olurlar”*³³. Siyasi sistemdə ünsiyyətin qurulması liderin özünü təsdiq etməsinin ən böyük vasitəsidir. Həmin şəxsin siyasi arenada nüfuzunun qalxması və ya enməsi kommunikasiya prosesinin düzgün qurulmasından ciddi şəkildə asılıdır.

---

³³ URL: <http://www.umatunker.com/genel/> siyasi iletişim açısından beden dili.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev dünyada böyük nüfuzla malik olan liderlərdən biridir. O, bədən dilindən yerində və məharətlə istifadə edən nadir siyasətçilərdəndir. Ulu Öndər gözəl nitqə və natiqlik məharətinə sahib olduğu kimi, onun sözsüz ünsiyyətdən bacarıqla istifadə etmək qabiliyyəti də olmuşdur.

Dissertasiyada Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasının prezidenti Vladimir Putinlə, ABŞ-ın eks-prezidenti Corc Buşla, Fransanın keçmiş prezidenti Jak Şirakla görüşlərindən bir neçə şəkil verilərək, onun tanınmış siyasətçilərlə görüşü zamanı qeyri-verbal vasitələrdən necə məharətlə istifadə etdiyi diqqətə çatdırılır. Həmçinin göstərilir ki, Heydər Əliyev hər zaman şux geyimi, göz rəngi, dik duruşu, baxışı və yerışı ilə də seçilən siyasətçilərdən idi.

Ümummilli Liderin layiqli davamçısı İlham Əliyev də sözsüz ünsiyyət vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməyi bacaran siyasətçilərdəndir. Onun bir sıra siyasət adamları ilə görüşündən xeyli sayda şəkillər verilməklə istifadə etdiyi qeyri-verbal vasitələrə linqvo-semiotik şərh verilir.

Adı çəkilən siyasətçilərdən başqa, M.Atatürk, A.Hitler, R.Ərdoğan, B.Obama və D.Tramp kimi siyasət adamlarının da bədən dilləri ilə bağlı fikirlər dissertasiyada konkret faktlara istinad olunmaqla öz əksini tapır.

3. Sözsüz ünsiyyət vasitələrindən istifadənin iş həyatında itirilmiş münasibətləri bərpa etməyə, mövcud münasibətləri qoruyub saxlamağa və ya möhkəm əsaslı yeni əlaqələrin qurulmasına göstərdiyi kömək çox önəmlidir.

İnsanın geyimi, duruşu, oturuş tərzi, saç düzümü və s. kimi amillər onun iş həyatına təsirsiz ötürmür. İş görüşünə gedən insanlar ciddi geyimlərə üstünlük verir, saç düzümü, bədən dili onların verbal kommunikasiyaya keçmədən öncə, qarşı tərəfə xeyli məlumat ötürür.

Dissertasiya işində aşağıdakı **nəticələr** əldə olunmuşdur:

Dissertasiyada bütün deyilənləri ümumiləşdirərək, aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilərik:

- Sözsüz ünsiyyət vasitələri ünsiyyətə başlamazdan əvvəl prosesə qoşulur və sözlü ünsiyyəti qabaqlayır.
- Daxili ünsiyyət digər ünsiyyət növlərindən daha səmimidir.

- Sözsüz ünsiyyət ifadə imkanlarının zənginliyi və rəngarəngliyi ilə sözlü ünsiyyətdən fərqlənir. Belə ki, sözlü ünsiyyət, ancaq sözlə ifadə oluna bilirsə, sözsüz ünsiyyət sözdən başqa bütün digər vasitələrlərin (bədən dili, geyim, səs tonu, qoxu, şəkil, qrafik və s.) köməyi ilə qarşı tərəfə müxtəlif və xeyli sayda mesajlar göndərə bilər.

- Sözsüz ünsiyyətin semantik cəhətləri də vardır. Belə ki, göndərilən hər bir signalın müəyyən mənası olur. Məna da semantikanın əsasında dayanır. Göndərilən mesajların təsdiq və inkar edilməsi onların mənası olduğunu deməyə əsas verir.

- Sözsüz ünsiyyət prosesi göndərən (adresant), kodlaşma, mesaj, kanal, qəbul edən (adresat, respient) və dekodlaşma mərhələlərini özündə ehtiva edir ki, bu da onun semiotik cəhətlərini üzə çıxarır.

- Qeyri-verbal kommunikasiya müasir dövrümüzdə bir çox elm sahələri ilə sıx bağlıdır. Bura antropologiya, psixologiya, infomasiya nəzəriyyəsi, sosiologiya, koqnitiv dilçilik və s. daxildir.

- Danışq aktı və praqmatika sözlü ünsiyyət prosesində mühüm rol oynadığı kimi, eləcə də sözsüz ünsiyyət prosesində də böyük əhəmiyyət daşıyır. Məlumdur ki, bir adamın digərinə nəsə demək istədiyi zaman danışq aktı yaranır və praqmatikada insanlar arasında mövcud olan münasibət önəmlidir. Bu cür münasibətin hərtərəfli qurulmasında qeyri-verbal ünsiyyət əvəzsiz rol oynayır.

- Sözsüz ünsiyyət prosesində bədən dili xüsusi önəm daşıyır. Elə buna görə də çox zaman tədqiqat aparən alimlər qeyri-verbal kommunikasiyadan danışdıqları zaman bədən dilini nəzərdə tuturlar, ancaq unutmaq olmaz ki, bədən dili sözsüz ünsiyyətin vasitələrindən yalnız biridir.

- Bədən dilinin ayrı-ayrı komponentləri sözsüz ünsiyyət prosesində fəal iştirak edir. Əllər, baş, barmaqlar, ayaqlar, qollar, dodaq və gözlər və s. kimi bədən dilinin komponentləri istənilən informasiyanı göndərməklə bəzən bütöv bir cümləni əvəz edə bilər.

- Sözsüz ünsiyyət prosesində kommunikasiyanın kəsilməsinə və bəzən də tamamilə yanlış fikirlərin formalaşmasına yol açan başlıca amil mədəni fərqlərin olmasıdır. Doğrudur, bir çox sözsüz

vasitələr (ağlayan zaman gözdən yaş gəlməsi, dodaqların aşağıya doğru dartılması, gülərkən dodaqların yanaqlara tərəf çəkilməsi, bil-mirəm demək istədikdə çiyinlərin yuxarıya doğru dartılması və s.) universal mahiyyət daşısa da, mədəni fərqlərin olması da qaçılmaz haldır.

- Sözsüz ünsiyyətin işlənmə sferası da genişliyi ilə seçilir. Belə ki, gündəlik həyatımızdan başlayaraq siyasi sistemə kimi qeyri-verbal ünsiyyətdən istifadə qaçılmaz prosesdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları bir sıra elmi jurnal və konfrans materiallarında *elmi məqalə və tezislər* şəklində öz əksini tapır:

1. Ünsiyyət və onun xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, – 2014. №3, – s. 28-32

2. Qeyri-verbal ünsiyyət və sosial mühit // Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. № 10, – s. 125-131

3. Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət / “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan Filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 29 oktyabr, 2015, – s. 378-381

4. Danışığda istifadə olunan sözlü və sözsüz vasitələr / Akademik Tofiq Hacıyevin 80 illik yubileyinə həsr edilmiş respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2016, – s. 152-155

5. Danışığ aktı və onun komponentləri // – Bakı: Təfəkkür, – 2016. № 2, – s. 94-99

6. Sözsüz ünsiyyət vasitələri // – Bakı: Mədəniyyət.Az. – 2016. №12, – s. 85-88

7. Sözsüz ünsiyyətin modeli / Azərbaycan xalqının Ümimmili Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə hədr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı: – 29-30 aprel, – 2016, – s. 856-857

8. Об исследовании невербальной коммуникации // – Киев: Язык и Культура. (Научовий журнал). Видавничий дим Дмитра Бураго, – 2017, Выпуск 19, Том IV (184), – с. 78-86

9. Danışiq aktında istifadə olunan sözsüz ünsiyyətin komponentləri // Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2017. №4 (104), – s. 109-112

10. Sözsüz ünsiyyət prosesində kişi və qadınların bədən hərəkətlərində fərqlər / “Elm, mədəniyyət və təhsil: XXI əsrdə elmin inkişafının aktual məsələləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Türkiyə, Kars: Qafqaz Universiteti, – 2019, – s. 121-124

11. Mədəni fərqlərin sözsüz ünsiyyət prosesinə təsiri / “Elm və təhsilin aktual problemləri” mövzusunda I Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 2019, – s. 437-443

12. Ünsiyyət prosesinin iştirakçıları // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2020. № 1 (113), – s. 164-166

13. Heydər Əliyevin nitqində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə / Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası filoloji fikir kontekstində” mövzusunda respublika konfransının materialları, – Bakı: – 17 may – 2021, – s. 32-35

14. Türkiyə və Azərbaycan liderlərinin konuşmalarında beden dili / V. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosial Bilimler Sempozyumunun Bildiri Özetleri. – Bakı: – 05 avqust – 2021, – s. 117-118

Dissertasiyanın müdafiəsi 22 fevral 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 21 yanvar 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.01.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 42 428 işarə
Tiraj: 100